ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА

УДК 37.091.212

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.75-2.12>**О. М. Мельник**кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри початкової освіти

КЗ «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради

**ДИФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ ПІДХІД В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ
ЯК УМОВА ВПРОВАДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ОСВІТНЬОЇ
ТРАЄКТОРІЇ УЧНІВ ІЗ ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ**

Статтю присвячено актуальній проблемі забезпечення індивідуальної освітньої траєкторії осіб з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання шляхом запровадження диференційованого навчання. Окреслено сучасні підходи до побудови освітнього процесу в Новій українській школі, що визначають презумпцію талановитості кожної дитини, забезпечення успіху в навчальній діяльності, дитиноцентризм, розвиток вільної особистості, здоров'я та безпеку. Зазначено, що сучасне розуміння інклюзії передбачає визнання та цінування багатоманітності в освітньому процесі, врахування особливостей та можливостей кожного учня, що передбачає необхідність впровадження диференційованого навчання на першому рівні психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами. Аналіз освітнього процесу та численних досліджень показав, що традиційні підходи до організації диференційованого навчання – за ступенем складності, рівнем самостійності та об'ємом навчальних завдань – не забезпечують повною мірою задоволення освітніх потреб дитини, вибору здобувачем освіти видів, форм і темпу здобуття освіти, освітніх програм та рівня їх складності, методів і засобів навчання. У результаті дослідження визначено ефективність сучасних підходів організації диференційованого навчання: диференціація за рівнем здібностей учнів (врахування зони актуального та найближчого розвитку), інтересами учнів, типами інтелекту, темпераменту, особливостями сприймання навчального матеріалу, методами навчання, диференціація на основі освітнього середовища та оцінювання навчальних досягнень учнів. Доведено, що умовами ефективного впровадження диференційованого навчання є вміння вчителя визначати зміст і мету навчання з врахуванням особливостей розвитку і можливостей учнів, їхніх потреб; правильно добирати зміст, методи і засоби навчання; оптимально поєднувати фронтальну, групову та індивідуальну роботу; налагоджувати ефективну комунікацію в освітньому процесі; вдало використовувати навчальний простір; вносити корективи до освітнього процесу залежно від результатів досягнення кожним учнем зони найближчого розвитку.

Ключові слова: індивідуальна освітня траєкторія, особи з особливими освітніми потребами, види, методи, умови ефективності диференційованого навчання.

Постановка проблеми. Державний стандарт початкової освіти ґрунтується на принципах визнання того, що кожна дитина талановита; забезпеченні радості пізнання в освітньому процесі; цінності дитинства, розвитку вільної особистості; забезпечення умов для здоров'я та безпеки здобувачів освіти [1]. Перед учителем постає питання: як ефективно навчати учнів із різним рівнем здібностей, індивідуальними особливостями, тим більше дітей із особливими освітніми потребами. Інклюзивна освіти, в широкому розумінні, полягає у позитивному ставленні до багатоманітності учнів, цінуванні та врахуванні відмінностей кожного учня [2]. Дієвим механізмом забезпечення успішного і переможного освітнього процесу для учнів із особливими освітніми потребами є індивідуальна освітня траєкторія.

Індивідуальна освітня траєкторія – персональний шлях реалізації особистісного потенціалу здобувача освіти, що формується з урахуванням його здібностей, інтересів, потреб, мотивації, можливостей і досвіду, ґрунтується на виборі здобувачем освіти видів, форм і темпу здобуття освіти, суб'єктів освітньої діяльності та запропонованих ними освітніх програм, навчальних дисциплін і рівня їх складності, методів і засобів навчання. Індивідуальна освітня траєкторія в закладі освіти може бути реалізована через індивідуальний навчальний план. Індивідуальна освітня траєкторія учня формується шляхом визначення власних освітніх цілей, а також вибору суб'єктів освітньої діяльності та запропонованих ними:

- форм здобуття загальної середньої освіти;
- навчальних планів та програм;

- навчальних предметів (інтегрованих курсів), інших освітніх компонентів, у тому числі вибірко-вих, і рівнів їх складності;

- форм організації освітнього процесу, методів, засобів навчання;

- темпів засвоєння освітньої програми та/або послідовності вивчення окремих навчальних предметів (інтегрованих курсів) [3].

Отже, вчитель інклюзивного класу повинен володіти різними освітніми технологіями, в тому числі і технологією диференційованого навчання.

Аналіз останніх досліджень і проблем.

Проблемі диференціації навчання у вітчизняній психолого-педагогічній науці кінця XX – початку XXI ст. присвячена значна кількість наукових праць, в яких досліджуються її різні аспекти, зокрема праці таких вчених, як Г. Авчиннікова, О. Барановська, Л. Березівська, Н. Бібік, Л. Бондар, С. Бондар, О. Бугайов, М. Бурда, Н. Буринська, Г. Васьківська, В. Володько, С. Гончаренко, Т. Дейніченко, Н. Дічек, Н. Завацька, В. Кизенко, О. Корольок, О. Корсакова, С. Логачевська, Н. Ничкало, Ю. Олексін, І. Осадчий, М. Піддячий, О. Савченко, П. Сікорський, С. Трубачева, Н. Шиян, О. Ярошенко та ін. У ближньому зарубіжжі наукові дослідження у цій галузі також привертають увагу багатьох учених, а саме Ю. Бабанського, І. Бутузова, Г. Дорофєєва, Н. Менчинської, І. Осмоловської, Є. Рабунського, Г. Селевка, І. Сотовой, О. Парфенової, І. Чередова, Н. Шахмаєва, Г. Щукіної, І. Якиманської (Росія), Г. Бунтовської, Н. Огурцова (Білорусія); Х. Лійметс, І. Унт (Естонія) та ін.

Аспектам щодо роботи з дітьми в умовах інклюзивного класу присвячено наукові праці В. Бондаря, Л. Гречко, А. Колупаєвої, М. Матвєєвої, С. Миронової, Н. Назарової, Т. Сак, В. Синьова, Н. Софій, О. Таранченко та ін. Актуальність проблеми дослідження визначається необхідністю запровадження інноваційних підходів для підвищення ефективності навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітньому просторі; модернізації системи освіти таким чином, щоб увага зосереджувалася на оптимальних методах навчання для всіх учнів, а педагогічний колектив надавав підтримку всім учням, в тому числі і з особливостями розвитку. Прийняття закону «Про повну загальну середню освіту» надає нові можливості вчителям для забезпечення руху учнів у освітньому процесі за індивідуальною траєкторією розвитку.

Мета статті – висвітлити зміст, особливості організації диференційованого навчання в інклюзивному класі як ефективного засобу забезпечення індивідуальної освітньої траєкторії учнів із особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. Енциклопедичний словник дає таке трактування поняття

«диференціація» (від фр. *differentiation*, від лат. *differentia* – різниця, відмінність) – поділ цілого на різні частини, форми і шаблони [4]. В Українському педагогічному енциклопедичному словнику «диференційоване навчання» – це «розподіл навчальних планів і програм у старших класах середньої школи» [5]. Враховуючи різні аспекти розгляду поняття в статтях словників і енциклопедій, можна зробити висновки, що диференціація – це, по-перше, наявність відмінностей окремих груп цілого, і, по-друге, процес розділення цілого на типологічні групи за певною ознакою.

Диференціація в процесі навчання передбачає, що буде використовуватися поділ учнів на групи на основі деяких особливостей. Під диференціацією ми розуміємо врахування особливостей учнів у такій формі, коли учні об'єднуються в групи на основі будь-яких особливостей для окремого навчання. [6, с. 27]. Диференціація буває зовнішньою (класи, школи, гуртки тощо) і внутрішньою (малі групи/пари в межах одного класу). Внутрішня диференціація буває явною (коли склад груп відомий всім. Наприклад, коли фіксовані групи працюють над завданням, проектом), і неявною (якщо вчитель не повідомляє про склад груп, а пропонує певні завдання одним учням, а інші завдання – іншим). Традиційно в українській школі утвердився підхід, коли використовувалась диференціація за рівнем складності матеріалу, самостійності, обсягом завдань [7]. Проте запропонований підхід не враховує всіх особливостей учнів, тому варто розширити підходи до організації диференційованого навчання, зокрема дітей із особливими освітніми потребами.

Диференційоване навчання розглядається як концептуальний підхід і практична технологія специфічної організації навчального процесу. Цей підхід дає педагогові змогу врахувати відмінності між учнями та забезпечувати оптимальний і результативний навчальний досвід для кожного з них.

У диференційованому навчанні від самого початку передбачається, що всі учні різні, унікальні, а відтак завдання вчителя полягає в тому, щоб виявити ці відмінності та відповідним чином вибудувати навчальний процес, забезпечивши оптимально ефективний навчальний досвід для всіх дітей.

Диференційоване викладання – це «відповідь» учителя на потреби учнів (готовність до навчання, навчальні інтереси, особливі навчальні потреби тощо), яка відбувається на рівні змісту, процесу та продукту (кінцевих результатів).

Диференціацію слід розуміти як дидактичний дитиноцентричний підхід, що стосується всіх учнів, визнає широке розуміння індивідуальності. Діти з ООП – це не лише діти з порушенням психофізичного розвитку та інвалідністю, а й діти, які

здатні прискорено опановувати зміст навчання, діти із неблагополучних сімей, переселенці, будь-яка дитина, яка навчається у загальноосвітньому закладі і потребує визнання її унікальності та неповторності. Навчання повинно бути диференційованим, бо кожна дитина розвивається по-різному; має різний спосіб і стиль навчання, інтереси, мотивацію, темперамент; у дітей різна мотивація навчання; досвід успішного навчання позитивно впливає на формування «Я-концепції», самооцінку дитини. В основі диференційованого навчання лежить знання вчителем особливостей розвитку учнів, потреб та можливостей, ритму та поступу у навчанні, способу навчання. Численні наукові дослідження переконливо доводять, що застосування підходу орієнтованого на потреби дитини є надзвичайно ефективним у роботі з учнями, які «відхиляються» від типового розвитку, та є одним із чинників підвищення їхньої соціальної та навчальної успішності [8, с. 86].

У практику роботи сучасних закладів освіти із врахуванням зарубіжного досвіду впроваджуються такі види диференційованого навчання: за здібностями учнів, за стилем навчання, змістом матеріалу, диференціація методів і видів роботи, на основі фізичного середовища, за інтересами учнів, оцінювання навчальних досягнень.

Перш за все, вчитель повинен орієнтуватись на можливості учнів класу, орієнтуватись на зону актуального та найближчого розвитку учнів. При плануванні уроку, добірї змісту матеріалу вчитель разом з асистентом готує види роботи, завдання різного рівня складності, щоб забезпечити право вибору учня. Доцільно використовувати таксономію Блума, що сприятиме задоволенню пізнавальних потреб і можливостей учнів. При диференціації змісту вчитель передбачає індивідуальні завдання як для роботи в класі, так і домашні завдання, ставить різні цілі відповідно до рівня сформованості навчальних навичок. Зміст навчання має містити одні і ті ж поняття для всіх учнів, проте міру їх складності необхідно варіювати відповідно до можливостей різних учнів [9, с. 59]. Для учнів із особливими освітніми потребами важливо надавати якомога більше різноманітних прикладів, використовувати множинні носії інформації, виокремлювати найважливіше, постійно підтримувати «фонові знання» [8, с. 101].

Під час диференціації процесу використовувати гнучку систему поділу класу на групи. Можна поєднувати обговорення головних ідей змісту з усім класом, після чого організовувати роботу в малих групах. Групи повинні бути динамічними, змінюватись залежно від змісту, складності, обсягу навчальних завдань, часу їх виконання. Використовувати інтерактивні методи навчання, методи розвитку критичного мислення. Пам'ятати, що кожне завдання, яке пропонується учням, має бути цікавим, захоплю-

ючим і доступним для усвідомлення, засвоєння і вироблення навичок. Водночас дитина повинна відчувати, що перед нею стоїть певний виклик [9, с. 60]. Ефективним засобом в організації диференційованого навчання буде адаптація та модифікація змісту, методів, засобів навчання залежно від особливостей і можливостей учнів із особливими освітніми потребами.

Диференційоване навчання передбачає врахування в освітньому процесі і множинного інтелекту учнів :

1) візуально-просторового – здатність точно сприймати візуально-просторовий світ та змінювати попередні образи або маніпулювати ними;

2) кінестетичного – здатність контролювати рухи власного тіла та майстерно оперувати фізичними предметами;

3) музичного – здатність створювати й сприймати ритм, висоту тону й тембр, а також розрізняти форми музичного вираження;

4) міжособистісного (інтерперсонального) – здатність розпізнавати настрої, темпераменти, мотивації й наміри інших людей та належним чином реагувати на них;

5) внутрішньоособистісного (інтраперсонального) – знання власних почуттів, сильних сторін і недоліків, намірів та здатність керуватись цим знанням для визначення власної поведінки;

6) логіко-математичного – здатність розрізняти логічні або числові моделі та розуміти й вибудовувати довгі ланцюжки умовиводів;

7) вербально-лінгвістичного – чутливість до звуків, ритмів і значення слів; вміння розпізнавати різні функції мови;

8) натуралістичного (природничого) – здатність розрізняти рослини, тварин, каміння та інші явища навколишнього світу [8, с. 87–88].

Вчитель повинен вміти визначати той чи інший інтелект учнів та враховувати при конструюванні змісту навчального матеріалу, методів навчання та видів роботи на урок.

Навчання дітей буде результативним і тоді, коли вчитель буде враховувати різні типи сприймання учнів. Зазвичай кожна дитина більш орієнтована на один із каналів сприймання інформації. Відтворення інформації відбувається всередині людини за допомогою чотирьох репрезентованих систем: візуальної (образи); аудіальної (звуки, мелодії); кінестетичної (відчуття); дигітальної (внутрішній діалог). Отже, слід пам'ятати, що для візуалів – зір і слух – це єдина система, якщо вони не бачать, то ніби і нечують; аудіал пам'ятає, те що обговорював, слухав; кінестетик пам'ятає загальне враження, запам'ятовує рухи [10, с. 10–11].

Диференційоване навчання передбачає і врахування типів темпераментів учнів, що буде виявлятися у різному темпі виконання навчальних

завдань, роботі у групі чи самотійно, біля дошки чи за партою. Тип темпераменту варто враховувати і при комплектуванні груп учнів, розподілі ролей при роботі у групі. Так, меланхолік потребує додаткової підтримки і ситуації успіху, холерика слід завантажувати дорученнями, змінювати види діяльності, флегматик потребує додаткового часу для обдумування відповіді. Ефективним шляхом забезпечення успіху в освітньому процесі є ефективне використання навчального простору: учні можуть працювати за одномісними партами чи у парі, групі, куточку усамітнення, на килимку, навчальних осередках. Важливою умовою впровадження індивідуальної освітньої траєкторії шляхом врахування особливостей розвитку учнів є дотримання принципів універсального дизайну, що виражаються у безбар'єрному просторі, множинних способах представлення навчального матеріалу, залучення учнів до навчального процесу та демонстрації набутих знань, умінь і навичок.

Складовою частиною диференційованого навчання є і диференціація оцінювання навчальних досягнень школярів. Навчальні досягнення учнів із особливими освітніми потребами оцінюються вербально у 1 та 2 класах, за рівнями у 3-4 класах, проте вимоги до оцінювання можуть бути іншими, що узгоджується учасниками команди психолого-педагогічного супроводу. Звичайно, вчителі інклюзивних класів повинні визнавати презумпцію талановитості кожної дитини, забезпечувати радісне, переможне навчання. Важливо враховувати динаміку розвитку дитини, порівнювати дитину вчорашню і сьогоднішню. Дитина із ООП повинна усвідомлювати свої можливості. Для цього слід показувати її досягнення, накреслювати шляхи уникнення помилок і труднощів, вірити в неї. Оптимістична налаштованість педагога, його позитивний емоційний стан слугують суттєвим стимулом активізації учнів, їхнього розвитку [11, с. 127]. Учні можуть вибирати форму оцінювання: усно чи письмово, самотійно чи з асистентом вчителя, виконання завдання у класі чи в домашніх умовах; варіанти представлення результатів – усна розповідь, есе, малюнок, презентація, драматизація, діалог, модель, скульптура і т.п. Сприятливий психологічний клімат, впровадження принципів педагогіки партнерства, співпраця із фахівцями команди психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами та її батьками є важливою умовою дитиноцентричного освітнього процесу.

Надзвичайно актуальною в руслі реалізації особистісно-орієнтованого підходу до навчання є диференціація домашніх завдань. При доборі завдань для виконання вдома треба зважати на прогалини, що є в учнів у знаннях, їхні уміння і навички, а також на індивідуальні можливості та особливості дітей, так як виконання того самого завдання у різних учнів забирає різну кількість часу. Найчастіше домашні

завдання диференціюються за формою виконання, змістом, обсягом, ступенем складності (з врахуванням таксономії Блума). Також можна пропонувати дітям завдання на вибір, самотійне конструювання домашніх завдань, що дає можливість учням усвідомлювати власні можливості, рухатись власною стежиною в освітньому процесі, отримувати позитивні емоції від процесу навчання.

Умовами успішного впровадження диференційованого навчання є:

1. Усвідомлення вчителем цінностей дитинства, пріоритет розвитку особистості.

2. Уміння визначати мету і завдання уроку із врахування змісту навчання, особливостей та можливостей учнів, мотивувати дітей, наблизити зміст навчального матеріалу до потреб та інтересів здобувачів освіти.

3. Уміння вчителя визначити пізнавальні можливості кожного учня, його готовність до роботи, особливості темпераменту, типу сприймання, інтелекту, можливі утруднення в роботі.

4. Правильний підбір змісту матеріалу відповідно до здібностей, особливостей сприймання та можливостей учнів, забезпечення варіативності представлення навчального змісту з врахуванням принципів універсального дизайну.

5. Використовування різних засобів навчання, методів, видів роботи для організації групової та індивідуальної роботи на різних етапах уроку (заняття).

6. Вміти передбачати труднощі, що виникають під час розв'язування завдань різного рівня складності, об'єму.

7. Використання механізмів формувального оцінювання, забезпечення оперативного зворотного зв'язку, самооцінювання, рефлексії; добір різних видів, методів, форм оцінювання навчальних досягнень учнів.

8. Вміння педагога раціонально використовувати час уроку, заняття, оптимально поєднувати фронтальну, групову, індивідуальну роботу.

9. Створення навчального середовища та організацію освітнього процесу таким чином, щоб забезпечити ефективну багатосторонню комунікацію, ситуацію успіху, співпраці. Вміння використовувати навчальні осередки для організації роботи на різних етапах уроку (заняття).

10. Ефективне управління освітнім процесом, внесення необхідних коректив залежно від результатів досягнення зони найближчого розвитку кожного учнем.

Висновки і пропозиції. Отже, забезпечення індивідуальної освітньої траєкторії осіб із особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання є важливим завданням вчителя, що потребує пошуку ефективних механізмів організації освітнього процесу. Впровадження різних видів диференційованого навчання за ступенем

складності, самостійності, об'ємом, за змістом навчання, методами, з врахуванням здібностей, типу інтелекту, темпераменту, інтересів учнів, особливостей сприймання навчального матеріалу, оцінювання навчальних досягнень та освітнього середовища, диференціації домашніх завдань надає великі можливості вчителю для конструювання освітнього процесу відповідно до особливостей та можливостей учнів. Подальшого дослідження потребує методика використання диференційованого навчання з урахуванням вікових особливостей здобувачів освіти.

Список використаної літератури:

1. Державний стандарт початкової освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 № 87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text>.
2. Бут Т., Ейнскоу М. Индекс инклюзии: развитие навчання та участі в життєдіяльності шкіл: посібник / пер. з англ. Київ : Плеяди, 2015. 190 с. URL : <http://esd.escalate.ac.uk/2179>.
3. Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16.01.2020 № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.
4. Енциклопедичний on-line словник. URL: <http://www.onlinedics.ru/slovar/bes/d/1-differentsiatsija.html>.
5. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
6. Унт И. Индивидуализация и дифференциация обучения. Москва : Педагогика, 1990. 192 с.
7. Логачевська С.П. Диференціація у звичайному класі : методичний посібник / за ред. Савченко О.Я. Київ, 1998. 288 с.
8. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. «Інклюзивна освіта: від основ до практики» : монографія. Київ : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с. (Серія «Інклюзивна освіта»).
9. Таранченко О.М., Найда Ю.М. Диференційоване викладання в інклюзивному класі: навчально-методичний посібник / За загальною редакцією Колупаєвої А.А. Київ : Видавнича група «АТОПОЛ», 2012. 120 с. (Серія «Інклюзивна освіта»).
10. Кірик М. Нова українська школа: організація діяльності учнів початкових класів закладів загальної середньої освіти : навч.-метод. посіб. Львів : Світ, 2019. 136 с.
11. Миронова С.П. Нова українська школа: особливості організації освітнього процесу учнів початкової школи в інклюзивних класах : навчально-методичний посібник. Тернопіль : Астон, 2020. 176 с.

Melnyk O. Differentiated approach in educational process as a condition for implementing individual educational trajectory of students with special educational needs

The article is devoted to the topical problem of providing an individual educational trajectory to students with special educational needs in the context of inclusive education – through the introduction of differentiated educational approach. Modern approaches to building educational process in the New Ukrainian School are outlined, that include the presumption of each child's talent, ensure success in educational activities, child-centeredness, development of a free personality, health and safety. It is noted that modern understanding of inclusion involves recognition and appreciation of diversity in the educational process, and taking into account peculiarities and capabilities of each student, which determines the need for differentiated learning at the first stage of psychological and pedagogical support of a child with special educational needs. Analysis of the educational process and numerous studies shows that traditional approaches to the organization of differentiated learning, namely various levels of difficulty, degree of independence and scope of educational tasks, do not fully meet educational needs of the child, and don't ensure the choice of needed types, forms and individual pace of education and educational programs, as well as their level of their complexity, methods and means of teaching. The study identifies effectiveness of modern approaches to the organization of differentiated learning. Those include differentiation by the level of abilities of each student (taking into account areas of current and immediate development), types of intelligence, temperament, peculiarities of perception of educational material, teaching methods, differentiation based on educational environment and assessment of student achievement. It is proved that conditions for effective implementation of differentiated learning must include the teacher's ability to determine the content and purpose of learning, taking into account the peculiarities of development and capabilities of each student and their needs; to choose the right content, methods and teaching aids; to efficiently combine frontal, group and individual work; to establish effective communication in the educational process; to successfully use the learning space; and to make adjustments to the educational process depending on the results of each student's achievement of their zone of immediate development.

Key words: individual educational trajectory; students with special educational needs; types, methods, and conditions of efficiency of differentiated learning.